

РІЗНІ ОБЛИЧЧЯ КУБАНИ. З ЕКСПЕДИЦІЙНОГО ЩОДЕННИКА

Галина Бондаренко

Етнографічні дослідження українців Кубані в українській етнології закінчилися в 1932 році разом із згортанням політики українізації, що проводилася тут у 20-30-х роках ХХ століття. Через різні обставини (у радянський час - у зв'язку з табуїваністю тем козацтва, українства за межами краю, за доби державної незалежності — через брак коштів) культура та побут локальної групи українського етносу Кубані вітчизняні фахівці не вивчали. Роботи окремих ентузіастів — подвижників, видані власним коштом — «Кубанська Україна» Рената Польового (К., 2002), «Українці Кубані та їхні пісні» Н. Супрун-Яремко (К., 2005), збірки кубанського фольклору «Вік людський» (Ростов-на-Дону, 2007) та «Рушничок на кілочку» (Ростов-на-Дону, 2004) Володимира Пукіша, хоч і містять етнографічні відомості, не дають повного уявлення стосовно сучасного стану української культурної традиції в краї. Співпраця з російськими науковцями і зокрема, сприяння нашій роботі колег з громадської організації «Співдружність «Кубань-Україна» уможливила здійснення давньої мрії багатьох українських етнологів — побувати в експедиції по кубанських станицях, побачити як і чим живуть нащадки українських козаків.

Упродовж 25–27 жовтня пошукова група в складі головного наукового співробітника ІМФЕ, доктора історичних наук С. П. Сегеди, провідного наукового співробітника, кандидата історичних наук Г. Б. Бондаренко та мистецтвознавця А. А. Артюх працювали в Темрюцькому районі (станіцях Ахтанизівська, Тамань та селищі Сінний), а також у станиці Пластунівській Дінського району Краснодарського краю Російської Федерації. Метою нашої короткої поїздки була фіксація сучасного стану традиційно-побутової культури населення, його світоглядних за-

сад, стереотипів мислення, глибини історичної пам'яті. Українські назви в топоніміці району пояснюються історією його заселення. Саме на Тамань 7 вересня 1792 р. висадилося 3847 стрійових козаків-запорожців під командуванням військового полковника Сави Білого. За підрахунками фахівців, з 1794 р., коли почалося основне залюднення Чорномор'ї, до 1865 р. з України на Кубань переселили 158843 українців. Найбільше до Кубанської області емігрувало вихідців із Харківської, Полтавської, Катеринославської та Чернігівської губерній. Друга хвиля переселень козаків (із Задунайської Січі, реєстрового козацтва з Полтавщини та Чернігівщини) упродовж 1802–1811 рр. також була масовою, як і наступні. «Від 1809-го до 1849 рік на Кубань з України було переселено майже 109 тисяч осіб. Перепис населення 1926 року засвідчив, що на Кубані в той час проживало 1 мільйон 644 тисячі українців, тобто 49,2 %»¹.

Назви сучасних станиць віддзеркалюють відомості про колишні запорозькі курені (Дінський, Пластунівський, Батуринський, Канівський) або фіксують, звідки саме прибули переселенці (зі Стеблова — ст. Вищестеблівська, Переяславська, Полтавська). Мешканці станиці Охтанизовки (за місцевою вимовою) пояснюють походження її назви від захопленого вигуку козаків, які обирали місце для майбутнього поселення: «Ох та й низ!». Інша версія — її походження від турецького «Ах-Тенгиз», що означає «Біле море». Станиця розкинулася біля підніжжя діючого грязьового вулкана Блювака. Як повідомив нам фахівець з ономастики краю Володимир Пукіш, на Тамані близько 20 діючих грязьових вулканів із такою самою назвою, поруч — сопки Цимбали та Ахтанизівська, гора святих Бориса і Гліба, на якій колись був розташований одинийменний монастир. У стислому повідомленні

про станицю в енциклопедії Брокгауза та Ефрона зазначено, що в кінці XIX ст. тут було «дворов 216, жителів 2151, исключительно малороссы». Вебсторінка ахтанизівської адміністрації (<http://admakhtanizovskaya.ru/history1.html>) подає скупі історичні відомості про її заснування, уникаючи згадки про те, звідки саме прибули козаки в станицю та про національний склад її населення.

У сучасному сільському поселенні Ахтанизівська з пам'яток минулого залишився обеліск 1912 р. з написом: «Дідам та прадідам від вдячних потомків», приміщення станичної управи, залишки греблі. Утім, власну історію старожили Тамані знають добре: пам'ятають імена козацьких отаманів, дату переселення їхніх предків з України, а також дати військових походів, у яких брали участь їхні родичі. Станичники старшого віку (1927, 1925 р. н.) добре розмовляють українською мовою. «Дубами», «байдами» тут і тепер називають човни; «діди з моря встають» — так кажуть про дощові хмари; «дурновій», «дурногай» — морський вітер; «вівсянка» — це сорт винограду (клерет білий), «очамахами», «гайдамаками» називали парубків із весільного поїзда нареченого, які приступом «брали ворітню» біля дому молодої; «сула», «шаран» — назви риб (судак, коропа). Свого милозвучного, колоритного мовлення наші співрозмовники на людях соромляться (колись у школі їх переучували «говорити правильно»), та й вважають вони себе тепер «руськими». У розмові, правда, зринають спогади: «В Керчі, де я вчився, нас називали хохлами»; «Да, наші батьки були записані українцями». Їхні діти також вважають себе росіянами, «балакають», лише зустрічаючись із ріднею на свята, тоді й співають українських пісень.

Фахівці прогнозують, що це вже останнє покоління (народжених у 1950-х рр.), яке ще може «балакати» і знає традиції предків. У книзі «Кубанська Україна» Ренат Польовий згадує, що в 1950—1960-х рр. кубанські станиці були всуціль україномовними, діти шкільного віку розмовляли лише українською мовою

за повної відсутності українських навчальних закладів. Віктор Васильович Любенко (59 років), один із нащадків останнього станичного отамана Гулого, на наше запитання, хто він за національністю, відповів: «Я — кубанець, росіянин». І пояснює, випереджаючи наше запитання про його українські корені: «Посудіть самі, скільки козаків сюди приїхало, а скільки жінок? Де козаку було жінку брати? Черкешенку за річкою вкрав, женився. А скільки тут всякого люду було — адигів, турків, всі перемішалися. Ну і який я після цього українець?».

Зображення двоголового орла — заставка в мобільному телефоні Віктора Васильовича — красномовніше, ніж його слова засвідчувала патріотизм нашого співрозмовника, а ще — актуальність проблем історичної пам'яті народу, ідеологізації історії. Його мама Анастасія Луківна Любенко (1925 р. н.), як і більшість жінок її віку, від бабусі-черкески успадкувала чорні очі, кавказький тип обличчя, а від діда-козака — українську мову та звичаї. Свого часу дядько нашого співрозмовника, у якого зберігалися сімейні фото та документи, спалив їх. Невідомо, яких би заходів ужила радянська влада щодо родичів козацького отамана-контрреволюціонера Миколи Гулого, який так писав про появу більшовиків у станиці Ахтанизівській: «Орды Мамаея могли бы позавидовать “товарищам” в их умении громить, грабить и делать всякие пакости, да еще своим же людям»². За свідченням російських істориків «з листопада 1932 по січень 1933 року Північно-Кавказьким крайкомом ВКП(б) на “чорні дошки” було занесено 15 станиць — 2 донські і 13 кубанських. Всього за роки громадянської війни, двох голодоморів і репресій було фізично знищено до 70 % козаків»³. Бажання відродити козацький дух на Кубані з'явилося в їхніх нащадків лише після розпаду СРСР. Так, на початку 1990-х рр. виникло Кубанське козацьке військо, що оголосило себе продовжувачем історичних традицій козацтва і нараховує нині 30 тис. реєстрових козаків.

З метою виховання молоді на традиціях предків у школах краю запроваджено уроки

кубанознавства, створено козаці класи, учні яких носять козацьку форму, набрано групу студентів на факультет козацького виховання в Краснодарському університеті фізичної культури. Попри те, що у крайовій пресі було чимало повідомлень, що на уроках кубанознавства учні вивчають або вивчатимуть «кубанську балачку», що офіційно вважається «южним наречієм руского язика», «хуторянським наречієм», навіть у такому варіанті її ніде не вивчають. Сучасному козацтву для фінансової підтримки надано в оренду землі, їхню діяльність схвалює церква, влада залучає його до охорони громадського порядку, однак записуватися в козаки прості люди, особливо молодь, не поспішають, вважаючи, що ідея його створення належить верхам, які в такий спосіб прагнуть виявити носіїв козацького духу. Студенти й інша молодь, що якимось позиціонує свою козацьку приналежність, окрім інтересу до козацьких атрибутів — зброї, носіння форми, цікавиться й козаками-характерниками, сучасною слов'янською езотерикою. За повідомленням інформаційних російських джерел («Казачья лавка» [//http://pohodd.ru/forum/viewtopic.php?id=421](http://pohodd.ru/forum/viewtopic.php?id=421)), представники інтелігенції, переконавшись, що діяльність сучасного козацтва часто зводиться до розмов і пиятики, полишили його ряди.

Імперська позиція російського уряду, підтримувана крайовим керівництвом та деякими науковцями, сприяла поширенню серед населення ідеї про кубанців як окремого субетносу з «особливим діалектом російської мови» й абсолютної його непричетності до української культурно-історичної традиції. У зв'язку з цим регіональна самосвідомість почала трактуватися як етнічна. «Скажіть, а правда, що ваша українська мова і наша балачка — це одне і те ж?», — недовіжливо перепитував мене в Краснодарі юнак у козацькій формі, аспірант спортивного вузу. Здалося, що він так і не повірив моїй ствердній відповіді, хоча для перевірки варто лише порівняти зразки фольклорно-етнографічних записів з Полтавщини з місцевим станичним матеріалом. У станиці Пласту-

нівській Дінського району, як і в інших, жінки літнього віку на побутовому рівні чітко простежують різницю між козацькою культурною традицією та «кацапською» (російською), що проявляється в кулінарних уподобаннях, декоруванні житла, утриманні двору, у звичаях і фольклорі. Стосовно останнього, то, завдяки мистецтву аутентичного співу та відтворенню жанрово-побутових сцен з козацького життя, учасниці самодіяльного колективу «Станичниця» і чоловічий козацький хор зі станиці Пластунівської завжди посідали призові місця на оглядах та фестивалях народної творчості, привертати увагу на козацьких святах. Колишній керівник жіночого колективу Толочко Тетяна Петрівна (1948 р. н.) розповіла, що, обираючи пісню для виступу, «прислухається до організму», і коли від пісні по тілу «пробігають мурашки», то вона торкнеться і серця слухачів. У репертуарі колективу багато старовинних пісень («Ой із-за гори їдуть мазури»), колядок — «Ой на річці на Йордані там Пречиста ризи прала і Ісуса сповивала»); та заспівати їх правильно, з почуттям, за словами Тетяни Петрівни, колектив може лише за участю їх найстарших учасниць, носіїв традиції — бабусь Віри та Ольги, які не вміють «разговаривать, а только балакають». Дослідник кубанського фольклору Микола Тернавський також вважає його одним із головних чинників національної ідентифікації кубанських козаків. «У чорноморських станицях ще й досі живе пам'ять про Байду, Б. Хмельницького, Морозенка, Сагайдачного й Дорошенка: в піснях згадуються Дніпро і Дунай, оспівується Україна. Доволі часто говориться про історичні особи періоду загибелі Запорозької Січі та переселення запорожців на Кубань: Петро Калнишевський, Х. Чепіга, А. Головатий та інші. Згадується й Г. Потьомкін, приписний козак Грицько Нечоса. Однак, хоч як це дивно, в піснях чорноморців нема ніякої згадки про О. Суворова, М. Кутузова, О. Єрмолова, хоча з ними воєнні шляхи чорноморців перетиналися доволі часто, [...] не чути в чорноморських станицях

пісень про донських отаманів — Єрмака, Некрасова, Разіна, Платова»⁴.

У станиці Пластунівській, що стала одним із перших козацьких поселень в краї (1794 р.), при козацькому штабі відкрито краєзнавчий музей. Штаб розміщений у колишньому клубі. Там колись діяв самодіяльний театр (ставили п'єси «Наталка-Полтавка», «Шельменко-денщик»), працювало 70 музикантів і був власний балетмейстер. Згадуючи минуле, начальник козацького штабу Анатолій Семенович Ямполь (1938 р. н.) розповідає про своїх предків. Його дідусь Пимоненко Дмитро Несторович був відомий агроном, вивів багато нових сортів динь і кавунів. Особливо смачною була медова репана диня, кавуни були такими солодкими, що з них дід навіть гнав горілку. Останній раз весілля за старовинними звичаями в станиці відбулося в 1946 р. Молоді їхали до вінчання лінійками, козаки танцювали «Шаміля» (лезгинку), на столі біля молодих стояли «бики» — дві глиняні сулії з вином або горілкою. Призначали пастуха, що «пас» биків, слідкуючи, щоб їх не вкрали. Проте їх все одно викрадали, а наступного весільного дня розігрували сцени суду над пастухом — суддя велів йому знайти і повернути биків.

На одному з нещодавніх своїх зібрань сучасні пластунівські козаки ухвалили рішення ходити до церкви на всі Дванадцять свята (12 найважливіших після Великодня свят). Поки що цю постанову не дуже виконують, хоч у станиці є діюча Свято-Вознесенська церква. У 1933 р. хотіли знищити збудований 1799 р. храм, але не вистачило вибухівки, і тому його стіни, змуровані з розчину, що містив яечний білок і добре перегашене вапно, були лише частково пошкоджені.

Вступаючи до козацької громади, майбутні козаки складають присягу в храмі, де під час літургії мають тут своє місце — поруч з чудотворною іконою Божої Матері Володимирської (XVI ст.). Пластуни принесли її із Запорізької Січі для заснування станиці та церкви. За місцевими переказами, храмовий іконостас у 1957 р. у Пластунівську привіз священник Ми-

колай Баранов із Києва, з одного із закритих київських храмів, у якому він був настоятелем. За іншою версією, священник побачив, як цей іконостас виносили із закритої Андріївської церкви в Києві, щоб спалити, випросив його і власним коштом вивіз на Кубань.

Основними заняттями населення Таманського півострова були землеробство, садівництво, виноградарство, рибальство. У кожному господарстві тримали корів, коней. Між станицями існував натуральний обмін: рибу міняли на овочі, молоко і навпаки. Таманські козаки дубами везли каміння з Тамані на Керченську косу, ламали там сіль. Косу, щоб не розмивалася, укріплювали каменем. Сіль міняли на картоплю, зерно. Станиця Тамань і досі славиться своєю хамсою. Раніше між Таманню і Керчю курсували судна, рибалки здавали рибу керченським «прасолам» (торговцям сіллю та рибою; це слово й досі тут в ужитку), люди скуповувалися на керченському базарі. І хоча, як стверджує фаховий рибалка, бригадир риболовецької артілі Микола Миколайович (тут його називали «отаманом»), багато видів риби давно вже зникло з місцевих вод, таманці не уявляють святкового столу без риби. Тут навіть поширене повір'я, за яким приїжджий, якщо скуштує в Тамані смаженого бичка, обов'язково повернеться сюди знову.

Житла на Таманському півострові будували з каменю, добутого з руїн будівель минулих сторіч (античних, середньовічних) та саману — дерево було в дефіциті. За повідомленням відомого дослідника місцевих звичаїв краєзнавця Валерія Камишана, коли народжувався хлопчик, біля хати садили декілька акацій. Невибагливе дерево добре росло в місцевих умовах. І до того часу, коли хлопчик виростав, приходив із війська і збирався одружуватися, була готова міцна деревина для будівництва хати. Козацьке «дворище» становило закритий простір, у якому житлові та господарські споруди в минулому мали ще й захищати мешканців від можливих нападників. До вулиці довгі козацькі хати були розміщені глухою стіною. Обов'язковою в козацькому дворі була літня

піч — кабиця, на якій готували їжу в теплу пору року. Найбільшою тут була проблема з паливом: топили кураєм (сухим бур'яном), кізьяком, соломою. Деякі господарі й тепер, навіть за наявності літньої кухні, мурують на дворі дідівську кабицю. Дахи будинків прикрашали «коньками», а ворота і хвіртки — зображенням хрестів, ромбів.

Іван Петрович Ковальов з Ахтанізівки сам збудував не одну таку хату — собі, родичам, сусідам. Родичі завжди допомагали один одному в будівництві. «Не треба було й нікого кликати, самі приходили», — каже наш співрозмовник, відзначаючи традиції колективної взаємодопомоги, що побутували раніше в станиці. Він розповів нам про свій рід, про діда-козака Драпова Миколу Антоновича (1888 р. н.), якого під час громадянської війни нова влада послала в Царицин усмиряти козацькі бунти. Дід отримав поранення в ногу, і червоний полковник, сам із козаків, дізнавшись про козацьке походження червоноармійця, комісував його. Повернувшись додому, дід шив чоботи. Помер він у 1939 р., захворівши на туберкульоз. «Діда ми поховали в склеп, дно і стіни могили обкладали дошками, ставили труну, зверху також клали дошки, а тоді вже засипали землею». Виявляється, така поховальна традиція подекуди збереглася й донині, тільки замість дощок використовують бетонні плити. «Тисячу год буде стоять», — додає наш співрозмовник. «А тоді що, встане покійник?», — чується іронічне запитання дружини Івана Петровича Марії Іванівни, і від оповіді про сумне ми плавно переходимо до веселішого.

Сватати дівчину в Ахтанізівці йшли з хлібиною і четвертю вина (бутель на 2,5 л). Даючи згоду на шлюб, дівчина розрізала хлібину навпіл: половину залишала собі, а другу повертала нареченому. Після цього пили могорич — спочатку в молодій, а потім у молодого. Молода Марія довго вагалася, чи йти їй за Івана, і хлібину розрізала аж під ранок. Утім, парубкові ще пощастило. Один із місцевих парубків, сватаючись, в одинадцяти дворах

отримав гарбузи, хлібину йому розрізала лише дівчина з дванадцятого двору. Отак жартують станичники: повернувся додому і з гарбузами, і з дружиною. Марію вмовила пристати на пропозицію нареченого родина: і мати, і тітки переконали її, що в житті багато важить, з якого роду людина. «У нас була хороша сім'я. Як комусь щось із сусідів треба було допомогти чи позичити, казали: "Піди до Ковалів"», — додає до розповіді дружини Іван Петрович, який уже і не може пригадати точно, коли з Ковалів став Ковальовим. У важкі голодні часи їхній великій родині вижити допомогла риба, яка в достатку водилася в лимані. Ловили потайки, бо біля лиману стояла сторожа, а батько мав знайомого сторожа. Рибою вони ділилися із сусідами, а ще батькові вдалося заховати дешицю зерна так, що його не знайшла жодна комісія. Він розібрав частину колодязного зрубу і підкопав збоку нішу, колодязь був 18 м завглибшки, тому зверху не було помітно.

На Святвечір в Ахтанізівці носили вечерю дідусеві й бабусі та хрещеним батькам, на Різдво колядували, а під Новий рік дівчата ходили з Меланкою, співали «Ой учора, ізвечора, пасла Меланка два качура». На Новий рік хлопці ходили засівати зерном, примовляючи: «Ой у полі, полі, там плужок ходить, а за тим плугом сам Господь ходить. Діва Марія полем ходила, полем ходила, Бога просила: "Ой роди, Боже, жито, пшеницю, жито, пшеницю, всяку пашницю". Сію, вію, посіваю...». В Україні ці примовки ще на початку ХХ ст. трансформувалися в короткі формули: «сію-вію посіваю, на щастя, на здоров'я, на Новий рік, роди, Боже, краще, як торік!». Діти в станиці Ахтанізівській і досі колядують українською, щоправда, колядки з року в рік коротшають, перетворюючись, як і в Україні, на прохання «дайте, тітко п'ятака, а п'ятак неважний, дайте рубль бумажний».

Історичні джерела зберегли відомості про самостійність, незалежний характер і мужність українських жінок-козачок. Тривала відсутність чоловіка вдома (перебування його в походах) автоматично переклала на його дружину всю відповідальність за прийняття важливих

рішень, що стосувалися виховання дітей і господарювання. Нащадки козаків з особливою повагою ставляться до своїх матерів, дружин, а на питання «Хто повинен бути головою родини?» жартують: «У нас так: як батько сказав, так воно по-материному і буде». Нещодавно на околиці Тамані, біля Лисої гори, у центрі станиці Атамань, посадили дуба. «Его высадили в центре станицы, как и положено, у здания станичного правления, в знак крепости казачьего духа, а еще посадили калину — символ женского долготерпения и хозяйской сноровки казачек». (От Тмутаракани до Атамани! // <http://slavakubani.ru/read.php?id=765>). Ідея побудови, до того ж в рекордно-короткий термін (за два місяці), станиці Атамань — етнокультурного комплексу козацької культури — кажуть, належить віце-губернатору краю Галіні Золіній, тому тут його ще називають «Золінград». Музей відкрито 5—6 вересня — до 217-ї річниці висадки козаків на Тамані. Тут можна побачити козацькі хати та господарчі споруди з різних станиць з конов'язями та кабицями у дворах, станичне управління, млин, сторожові козацькі вишки, шинок «У козака Цибульки», хату цирюльника, літній кінотеатр. Швидкобуд має кітчевий вигляд. Таким його, власне, вва-

¹ *Петренко Є.* Звідки і чому з'явилися українці на Кубані // Доступно з: <http://www.ukrlife.org/main/kubann/where.html>.

² *Гульй Н.* Восстание казаков на Таманском полуострове в мае 1918 г. — Доступно з: 264 <http://www.dk1868.ru/history/TAMAN.htm>.

жають і тутешні фахівці, проте за відсутності справжнього етнографічного музею козацтва, цей його сурогат популярний серед приїжджих і місцевого населення. У жовтні музей зачинили на зиму, і чи працюватиме він знову весною — питання проблематичне.

Новобудовами в багатьох таманських станицях є церкви, каплиці: люди власним коштом і за фінансової підтримки підприємств (наприклад, заводу «Фанагорія» в селищі Сінній) зводять їх замість зруйнованих більшовиками в Сінній, Ахтанізівці, селищі «За Родіну». Питанням віри, відродження православної культури на Кубані багато уваги приділяє крайова преса. Окрім почутого та побаченого, Кубань вразила нас чистотою узбіч і вулиць. Щедрі традиції місцевої гостинності, розмови з добрими, щирими людьми, які люблять свій край, знають і поважають його історію, викликали бажання повертатися сюди знову і знову. Учасники експедиції висловлюють щиру подяку всім, хто допомагав у її здійсненні: колегам-науковцям Анатолію Авраменку, Ірині Скибіцькій, Володимиру Пукішу, Сергію Самовтору та краєзнавцям — Валерію Камишану, Іларіону Загуті, Віктору Любенку, Володимиру Якименку.

³ *Зубов А., Волков С., Толстой Н., Струев Н., Калихман Д.* и др. История России. 20 век. — М., 2008. — Т. 1, 2. — С. 13.

⁴ *Тернавський М.* Фольклор як один з головних чинників етнічного самовизначення кубанських козаків // www.etno.us.org.ua/lib/ternawski.html